
*Е.М. Герасимова,
докторант Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова*

СТАТУС ЕКОНОМІКО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Осмислення реалій сучасного життя людини та створення конструктивної теоретичної моделі соціально-економічних процесів, які відбуваються в світі, – завдання настільки складне, що самі підходи до її вирішення можуть претендувати на статус окремих філософських теорій і напрямків. Йдеться, насамперед, про принципи формування моделі цілісного світового господарства на основі розвитку культурних та економіко-господарських зв'язків між країнами та регіонами. У зв'язку з цим формується теоретико-економічна проблема сучасної епохи: чи підпорядковуються всі ринкові інститути деяким універсальним законам суспільного розвитку і який вплив справляють національні та етнічні культури на процес їх функціонування. Питання про те, наскільки в постіндустріальну епоху зберігають свій неповторний відбиток традиційні форми розподілу, обміну та інші елементи господарсько-виробничої культури стародавніх народів світу і чи будуть вони витіснені універсальними ринковими схемами, що з'являються у Європі лише у XVIII–XIX ст., стає одним з ключових в системі знань соціальної філософії. Воно піддається дослідженню тільки з урахуванням теоретико-методологічних здобутків класичної антропології, етнології, історико-соціологічних матеріалів, теоретико-методологічних праць з маркетингу, менеджменту, економічної історії та теорії.

Залежно від відповідей вирішується більша частина практичних проблем сучасного світового господарства: формування ринкових механізмів в межах національних культур, створення національних моделей економічних систем, формування принципів управління трудовими колективами тощо. Крім того, багато дослідників пов'язують невдалу реалізацію ринкових економічних програм в країнах “другого” та “третього” світу саме з необачливим ставленням до етнокультурного фактора, його можливостей відтворення на нових технологічних рівнях. Усі запропоновані економікоцентричні образи глобалізації виявилися нездатними пояснити соціально-культурну мозаїчність світу, яка зберігається в умовах економічної уніфікації і найчастіше конфліктує з нею. Стає зрозумілим, що визнання глобалізації “об'єктивною закономірністю” розвитку людства є помилкою, яка призводить до різнопланових аспектів кризи світового суспільного порядку і потребує нових теоретико-методологічних підходів, які сприятимуть інтеграційним процесам у соціально-економічному житті.

Економічна антропологія концентрує свою увагу на загальнолюдських, стійких природних, антропокультурних та особистісних якостях Homo economicus. Вона базується на засадах філософської рефлексії та господарсько-виробничих знань у певному типі культури, а також на антропологічних параметрах людського образу в економічному бутті. Активізація соціокультурного ресурсу на теренах української держави у створенні національної інноваційної економіки необхідна тому, що центральне місце у становленні економічного знання посідає людина, її творчий потенціал, і перш, ніж забезпечити економічну стратегію розвитку, необхідно забезпечити соціальний розвиток на основі врахування накопиченого українського соціокультурного капіталу. Найраціональніший спосіб соціокультурного існування людини в Україні може здійснюватися тільки на ґрунті вироблених упродовж тисячоліть на її території архетипів життєустрою і світопорядку. Інституції, які виконують функції стимулювання інноваційних змін, з одного боку, повинні враховувати зовнішній вплив сучасного глобального світу, а з іншого, – розвивати і використовувати ті конкурентні переваги, які надає унікальна економіко-господарська культура української нації.

Економічна антропологія стимулює інтегрування наукових надбань філософії господарювання, економічної історії, теорії економічного мислення, наукового маркетингу та інших дисциплін, які у взаємодії стають ефективним інструментом модернізації економічної політики на сучасному етапі розвитку людства. Вона є одним з інструментів генерування і практичного використання економічних знань, її пізнавальна концепція сприятиме розумінню

поки що не до кінця усвідомлених змін в політичній економії різних націй та народів. Більше того, через продукування сучасних економіко-антропологічних знань, інтегрування їх в освіту й економічну практику створюватиметься нова якість такої практики – економіка знань, яка відкриває простір для парадигми нової економічної політики, сутністю якої є формування економіки знань у глобальному масштабі.

“Суть сучасної кризової ситуації, – відзначає А.В. Толстоухов, – полягає в тому, що індустріальна цивілізація, створивши могутню технонауку, ініціювавши стрімкий планетарний науково-технологічний активізм, ідеологію економцентризму і невтримного споживацтва, не створила міцної морально-світоглядної основи, яка дозволила б гарантувати людству гідне екомайбутнє, перспективу самозбереження планетарного соціуму в світі”[1, 11]. Такий підхід у питанні збереження єдиного екологічного простору людства повинен враховувати природно-кліматичні, господарські, мовно-комунікативні та державно-політичні обставини існування будь-якої нації як самобутньої спільноти. Якщо відмовлятися від дослідження структур життєорганізації особи, що були вироблені у межах даної країни, то це призведе до беззахисності суспільства перед експансією зовнішніх впливів, які часто мають суто негативний характер. Поступово виробляється зневага до національних форм культури, а разом з цим – зневага щодо гідності і прав особи.

З розвитком процесу глобалізації все чіткіше виявляється специфіка локальних та національних культур, все гостріше сприймається потреба у збереженні культурної ідентичності. Підтвердженням цього є збільшення кількості досліджень, присвячених національній специфіці економічних та управлінських культур.

Джерелами для даної наукової роботи є матеріали досліджень історико-соціологічного та соціально-філософського спрямувань, повернення до праць класичної антропології, які в сучасних умовах набувають науково-практичного значення. Погоджуючись з позицією, що економіко-антропологічне знання посідає унікальне місце в системі соціально-гуманітарних дисциплін, звертаємо увагу на такі твори зарубіжних та вітчизняних вчених, які започатковують розгляд феномену глобального соціально-економічного контексту та вирішення проблем сучасної світової спільноти з погляду співвідношення “традиційного” та “сучасного”, загальнопланетарної тенденції суспільного розвитку та зростання впливу локальних цивілізацій на сучасні трансформаційні зрушення. Йдеться, наприклад, про “розуміння суті” культури господарсько-виробничого процесу як основи розвитку доіндустріальної і постіндустріальної цивілізації та осмислення соціально-економічних пріоритетів. Це простежується у творах М.Вебера, К.Поланьї, Ф.Броделя, К.Маркса, А.В.Чаянова, О.Шпенглера; у наукових дослідженнях Е.Хана, Ф.М.Шмідта, Б.Малиновського, А.Редкліфф-Брауна, Е.Дюркгейма, Дж.Мердока. Ці праці є основою сучасної економічної антропології. Комплексну основу антропологічного структурного функціоналізму не тільки на рівні філософської аналогії, а й на конкретних емпіричних дослідженнях створюють Т.Парсонс і Р.Мертон; розгляд ринкових механізмів як універсальних законів розробляється такими авторами, як Р.Ферс, М.Херсковіц, В.Голдшмід тощо.

Антропологічні принципи креативного існування людини широко розробляються в українській філософській думці: ідея духовного смислотворення людиною власного життя в контексті пріоритету свободи, творчості та її когнітивної діяльності належить В.І.Шинкаруку; відтворення своєрідних смислових напластувань предметно-діяльнісного світовідношення, що активізує вирішення питань смисложиттєвих проблем людського буття, серед яких головним є проект створення власного життя у світі розробляється В.І.Бичком, В.Г.Табачковським, Н.В.Хамітовим, Г.П.Ковадло, Є.П.Андросом та ін. висловлюють думку, згідно з якою “сучасна антропологічна рефлексія переживає дуже складний і плідний період. Проблематизація її сягнула того метафізичного діапазону, за яким постає питання про світоглядну та методологічну вичерпаність антропоцентризму. Спалахи антропоцентричної зарозумілості чергуються зі спалахами самозречення. Але частота цього чергування та чимала кількість їх в історії новочасної думки провокують теоретиків-антропологів на спроби ретельного узагальнення мисленнєвого досвіду” [2, 3]; розвідки ціннісно-смислового контексту сучасності, зокрема, економічного буття суспільства, гуманітарні та соціально-економічні стратегії входження України у ХХІ ст. розробляють В.П.Андрущенко, М.І.Михальченко, С.Б.Кримський, А.В.Толстоухов, В.П.Заболоцький та ін.

Втім, сьогодні немає ґрунтовних досліджень, які б аналізували ті соціокультурні і духовні відношення, що стали детермінантою концепції економіко-антропологічного знання в соціальній філософії. Відсутній аналіз його аксіологічних трансформацій в системі ринкових відносин сучасного світового господарства. Розв'язання ж цих проблем неможливе без урахування особливого соціально-історичного досвіду, економіко-господарської культури, специфічних принципів і засобів життєзабезпечення, що були здобуті кожним суспільством або цивілізацією протягом багатовікового існування. Саме тому об'єктом даного дослідження є механізм взаємодії господарсько-виробничої культурної традиції спільнот та етносів з економічною системою сучасного світового ринку.

Складність наукового вирішення цієї проблеми полягає в тому, що дослідити всю людську поведінку, спираючись винятково на принципи моделі “*Homo economicus*”, основу якої стаановить цільова раціональна дія людини, що відповідає принципу корисності та економії зусиль, є неможливою. Суто економічні моделі вимагають грошей як загального еквівалента цінності різних предметів на ринку, але відсутність такого еквівалента в більшості “ринків” традиційних суспільств призводить до того, що істинність економічних теорій ранніх історичних періодів неможливо перевірити за допомогою методів економічного аналізу, тому єдиним способом є звернення до релігійних, а потім і соціально-філософських принципів і методів, які, на жаль, неможливо остаточно перевірити. “Під ринком простягається непрозора для погляду зона, яку часто важко спостерігати за браком достатнього обсягу історичних даних; це та елементарна базова діяльність, що простежується всюди й масштаби якої просто фантастичні. Цю широчезну зону на рівні ґрунту я назвав, за браком кращого визначення, матеріальним життям, або матеріальною цивілізацією. Двозначність такого виразу очевидна. Та я вважаю... що рано чи пізно знайдеться вдаліша вивіска для означення цієї інфраекономіки, цієї другої, неформальної половини економічної діяльності, цієї економіки самодостатності, обміну продуктів і послуг у дуже короткому радіусі.

З іншого боку, над обширною поверхнею ринків, а не під нею, здійснюються активні ієрархічні соціальні структури: вони спотворюють процес обміну на свою користь, розхитують порядок, що встановився; бажаючи того, а іноді й не бажаючи, вони породжують аномалії, “завихрення” й ведуть свої справи досить своєрідним шляхом” [3, 7]. Такі погляди на життєустрій народів, антропологічний підхід, який розглядає світ як буття людського роду і фіксує невизначеність його соціальних відносин, проблемність матеріально-предметного існування. Тим самим відбувається визнання світу на принципах субстанціального плюралізму, його відкритість до перетворень та зрушень у будь-яких сферах життя людини. За таких умов поняття “користі” має не тільки економічний характер, воно набуває й морального, естетичного та іншого значення. Зазначимо, що поняття “економії зусиль” винайшли першими не економісти, а соціологи та антропологи, тому економісти користуються широким термінологічним спектром соціально-філософських наук.

Першим дослідником, який спробував з'ясувати специфіку економічної взаємодії суспільств, що відрізняються різною культурою, світорозумінням, історичним досвідом, системою цінностей та індивідуальними особливостями характеру його членів, був М.Вебер. Основою його праць стає не виклад теоретичних концепцій, а аналіз конкретних фактів, тому в його працях дослідник бачить те, що становить інтерес для його дослідження. Специфічне наукове коло складається з представників історії, соціології, антропології, філософії, економіки. Різні теоретичні школи можуть займати суперечливі наукові позиції і при цьому посилатися на одні і ті самі праці Вебера. Таким чином, підтверджується висновок, що всі визначні роботи в суспільних науках завжди мають міждисциплінарний характер, тому таких вчених, як М.Вебер, можна назвати суспільствознавцями, котрі самі створюють галузь науки.

Продовжуючи теоретичні традиції Д.Рікардо, А.Сміта, К.Маркса в дослідженнях, що стосуються взаємодії культури, обмінних та розподільних процесів та соціальної структури спільноти, М.Вебер робить спробу оформлення економічної теорії для некапіталістичних формацій. При цьому він демонструє заінтересованість антрополога і соціолога релігії. Такий дослідницький інтерес був історично зумовлений відповідними науково-теоретичними подіями: по-перше, на рубежі XIX–XX ст. виявилось розчарування в прогресивному і універсальному характері європейського капіталізму, теоретичною засадою якого стало поширення ідей

неокантіанства; по-друге, саме в цей час завдяки розкопкам у регіонах з'являється величезний обсяг матеріалу з економічної історії, формування ранніх культур. З'являються переклади стародавніх текстів щодо розвитку економічних відносин на даних територіях. Цінним в тих дослідженнях було те, що вони не вимагали від дослідника підтвердження апріорної ідеологічної концепції, тому М.Вебер не ставив за мету пошук подібних фактів, а відпрацьовував моделі, які відповідали б реальностям життєдіяльності народів.

Головним питанням, що формує дослідницький інтерес того періоду до розвитку економіко-антропологічного знання (і, фактично, зберігається дотепер) є: чому виникає суспільство європейського капіталізму, яке істотно відрізняється від цивілізацій іншого стародавнього світу? Стандартні приклади пояснень не задовольняли, адже рівень розвитку продуктивних сил в цей час не був вищим, ніж у інших народів, не було своєї особливої релігії, ринки Сходу набагато раніше дістали розквіту. Не влаштовували висловлювання і про “дух нації” та особливі географічні умови життя того чи іншого народу, що були в працях Н.Данилевського, О.Шпенглера та ін. Виникає наукова колізія, яка вимагає визначення того набору фактів в системі певного інституту, що формує особливості розвитку кожного конкретного суспільства, його економіки і культури, тому необхідним стає врахування та вивчення аграрних технологій, специфіки еволюції норм права, насамперед, засад господарського права та майнових норм, принципів спадкоємності тощо. Необхідними стають спроби з'ясувати реальний механізм змін та перетворень, які мають нестандартний оригінальний характер у відповідних соціальних структурах різних суспільств.

Говорячи про механізми соціально-економічних трансформацій в господарській системі традиційних спільнот, зауважимо, що уявлення про “традиційне” суспільство побудовані в основному на результатах спостережень європейцями життя народів, у яких не було особливої потреби в технологічних та інших новаціях. Тому питання, яким були принципи та засади економічного буття у “стародавньому” суспільстві, залишається нез'ясованим. Принципи економічної антропології вимагають врахування в наукових дослідженнях факту, згідно з яким присутність людей на планеті віддалена від нас п'ятьма мільйонами років до початку нашого літочислення. Сучасна “нова ера”, встановлена в європейських та інших країнах під впливом християнства, налічує приблизно 2010 років, а в арабо-мусульманських країнах “нова ера” тільки наближається до 1500 років. Отже, з наукової точки зору, буття людства “нової ери” видається лише епізодом у довготривалій історії людства. Втім, до нашого покоління дійшли тільки крихти інформації про те, як людство існувало останні дві тисячі років, залишилися лише невеликі уривки фіксованих зображень і оповідей про життя, про те, як працювали та матеріально забезпечували себе, що шанували і цінували стародавні люди.

Багатоміжкові дослідження і спостереження, що нагромадилися в різних країнах, дають можливість стверджувати, що люди жили громадами або спільнотами. Відповідно можна говорити не лише про первісну спільність, а й про спільність, яка мала нормативний характер, котра в теоретичних та емпіричних дослідженнях виконує функцію архетипу, тобто яка вже була такою логіко-теоретичною структурою, котра виступала своєрідним суспільним кодом для всіх наступних поколінь.

Таким чином, реальне предметне поле існування спільноти завжди представлене організацією проживання, фізично даним поселенням людей, воно стає штучною соціокультурною організацією, яка визначає спільний час і простір життя, здійснює освоєння, привласнення і використання природного довкілля, тобто вона створює світ у вигляді олюдненої частки планетарної дійсності.

Такому світові давнього поселення був властивий особливий знак або “центр” єдності спільноти, що мав загальне громадське призначення. Ним були розташовані в центрі поселення площа, храм тощо, саме вони служили місцем і символом зібрання членів громади і існують в усіх поселеннях людства. Всі події і явища люди співвідносять із центром поселення, котре фізично уособлює їхній життєвий світ, в якому особливу значущість мали, наприклад, періодичність розподілу сприятливих і несприятливих погодно-кліматичних процесів. Оскільки світ поселення завжди обмежений, остільки люди, відштовхуючись від його центру, вибудовували особливу систему світових орієнтирів, які у кожній спільноті особливі.

Отже, базова організація спільного існування людей функціонує з давніх-давен, вона обов'язково має свій особистий символічний об'єднувальний центр, від якого вибудовується світ,

тобто така територія, що уособлює собою поняття Вітчизни. Вона пов'язує життя людини із своєрідністю пор року, з порядком робіт (косовиця, обмолот хлібів тощо), котрі забезпечують її життя та виробляють певні норми, емоції, звички. Такі міркування доводять той факт, що не можна вважати технологічний прогрес єдиним критерієм соціально-економічного руху, тому що не існує безперервного поступового прогресу технологій в економічній історії.

Можна піддати сумніву теоретичне положення К.Маркса про те, що чим вищим є розвиток продуктивних сил, тим більш прогресивною має бути система соціальних відносин. Економіко-антропологічні дослідження однозначно свідчать, що поряд з істотними технологічними надбаннями міг відбуватися процес уповільнення розвитку в інших сферах життєдіяльності суспільства. Наприклад, відставання Європи від більшості аграрних спільнот у часи Середньовіччя та на початку Нового часу поєднувався із ситуацією прогресивного розвитку в системі політичних інститутів, у сфері мистецтва тощо.

М.Вебер пропонував вважати головним фактором, що визначає специфіку соціально-економічного розвитку того чи іншого суспільства, характер панівної ідеології, тому велику увагу він приділяє дослідженню ролі релігії, адже саме вона формувала і визначала ідеологічні засади того соціального устрою, в якому вона зародилася. Це стосується і аграрних та ранніх капіталістичних суспільств. В свою чергу, для того, щоб зрозуміти релігійну систему, необхідно вивчати умови життя та господарювання тієї соціальної сфери, де вона виникає. Після формування релігійної парадигми, вона підпадає під сферу діяльності механізмів культури і з часом стає одним з головних факторів впливу на соціальну та економічну поведінку людини. Ідея, згідно з якою ідеологія є фактором, що походить і залежить від соціально-економічних умов, належить К.Марксу, В.Зомбарту, але М.Вебер наполягав на активній ролі ідеології в соціально-економічній сфері життєдіяльності суспільства.

У свою чергу, представники Школи анналів у своїй науковій діяльності уособлюють напрямки, які присвячуються історико-антропологічним дослідженням і вважають, що такі розвідки повинні бути зорієнтовані проблемами сучасності. Представники цієї школи попереджали, що не можна приписувати ідеї, цінності та ситуації подіям, які є характерними для наших днів, не можна окремо вивчати соціальні інститути минулого. Дослідження такого роду будуть мати вузькоспеціалізований характер. Вони наполягають на існуванні об'єктивної історичної цінності, тому з'ясувати сутність соціально-історичного процесу можливо, тільки вивчаючи взаємозв'язок різних інститутів з політичними, економічними відносинами, нормами повсякденного буття людей та інші сторони життя суспільства. Не можна звертати увагу винятково на визначні події в економічному житті, наприклад, на кризові ситуації або "економічне чудо" певної країни, треба враховувати, що корені таких подій містяться у реальному господарському житті людей: у виробничих технологіях, способі життя та мислення, побутовій культурі тощо. Під впливом досліджень Школи анналів та на базі функціоналізму формувалася сучасний напрямок субстантивізму в економічній антропології, засновником якої був К.Полані.

В останні роки XIX ст. антропологія стрімко змінювалася, складалася певна система знань, яка базувалася на великому обсязі матеріалу, формувалися новітні на той час моделі теоретичних обґрунтувань, виникали стандартні методики польових досліджень, до того ж антропологія почала викладатися в учбових закладах. Відбувається процес громадського визнання антропологічної науки та, відповідно, виділяються матеріальні ресурси для системи досліджень. Головною причиною таких зрушень була, насамперед, економічна заінтересованість капіталу та державних управлінців колоніями, тому що знання про культуру різних народів, в межах якої окремою сферою дослідження стає економіко-господарська культура, починають впливати на рівень прибутків. Виникає література, яка присвячується економічним відносинам в доіндустріальних суспільствах, саме вони стають основою сучасної економічної антропології. З'являються праці Е.Хана, Ф.Шомло, М.Шмідта, Б.Малиновського, А.Редкліфф-Брауна, Е.Дюркгейма та ін. Формуються засади такого напрямку, як функціоналізм, що здійснює найбільш сильний вплив на розвиток антропології XX ст. та робить спробу об'єднати позитивні риси двох протилежних підходів – еволюційного та цивілізаційного.

Представники функціонального напрямку вважали, що основою всіх культур світу є загальні універсальні принципи, тому реально можливою є ефективна взаємодія між різними народами. Водночас вони пропонували вивчати не тільки зміну культурних форм у часі, а й культуру

кожного суспільства в усіх її внутрішніх взаємозв'язках. Вимагалися також і конкретні рекомендації по управлінню спільнотами, що проживали на території колоній. Справа в тому, що спроби безпосереднього економічного і політичного керівництва не давали бажаних результатів, а впровадження європейських ціннісних орієнтирів призводило до протилежних результатів: відбувався процес деградації як моральних норм, так і господарського способу життя корінного населення, тим часом запропоновані нові принципи і правила не приживалися на старому ґрунті.

Отже, виникнення функціоналізму пов'язано з розумінням необхідності практик опосередкованого управління, в межах якого зберігаються традиційні інститути та способи господарського життя. Вони не претендували на нову теорію розвитку народів, а розробляли, насамперед, методологічні підходи до аналізу суспільств. Такі підходи залишаються актуальними і в сучасних теоретико-економічних дослідженнях.

З точки зору економічно-антропологічного знання важливим надбанням функціоналізму є чітке розмежування економіки життєзабезпечення і престижної економіки, а також ретельне їх дослідження. Справа в тому, що важливою частиною престижної економіки є дарообмін, причому він істотно відрізняється від європейських економічних правил ринкового обміну цінностями. Пізніше К.Поланьї поєднує такі відмінності та введе в науковий обіг поняття “реципрокного обміну”. В економіці сучасних суспільств значення дарообмінних відношень є важливим напрямком в дослідженнях економічної антропології. Функціоналісти зробили висновок, що існувала велика кількість суспільств, в яких процеси виробництва, обміну та розподілу не виділялися в самостійний інститут, а були тісно пов'язані з іншими суспільними інститутами та тісно перепліталися з іншими соціальними відношеннями, тому виділення їх в окремий об'єкт наукового дослідження стає однією з головних засад такого відомого напрямку в економічній антропології, як “субстантивізм”.

В 30–40 роках ХХ ст. з'являється велика кількість фундаментальних праць, присвячених проблемам економіки доіндустріальних суспільств. Найбільш визначною була праця “Етнографічний атлас Дж. Мердока”, яка базувалася на виділенні стандартних перемінних культурних універсалій. Але величезний вплив на становлення економічного напрямку в антропології справляє процес формування нової економічної науки, де на заміну класичної політекономії приходить новітня економіка, яка зосереджується на дослідженні ринків. Ринкові механізми починають розглядатися як універсальні закони людської поведінки, причому така тенденція стосується не тільки сучасних суспільств, а й доіндустріальних та неіндустріальних спільнот – така точка зору дістає назву формалізму і розроблялася такими відомими авторами, як Р.Ферс, М.Херсковіц, В.Голдшмід.

В умовах епохи глобалізації такі положення мають не тільки наукове, а й політичне значення: якщо ринкові закономірності є універсальними для всіх народів світу, то північноатлантична цивілізація стає найкращим уособленням цих законів і має історичне право підтягувати до відповідного рівня народи, які “затрималися” у своєму розвитку. В даному випадку йдеться про сучасне повернення до старих ідей еволюціонізму.

Тези, які пропонувалися К.Марксом, А.В.Чаяновим, О.Шпенглером про неможливість використовувати категорії та принципи ринкової економіки для аналізу неринкових господарств та неможливість появи такої загальної політекономії, яка б пояснювала економічні відносини в усіх типах суспільства, стають базовими у 60–70 роках ХХ ст. Дискусії повинні бути спрямовані на вирішення практичних питань світової економіки: чи можуть країни, що розвиваються, швидко впроваджувати моделі вільного ринку та втрачати свої традиційні економіко-господарські принципи розвитку? Історичні події останніх часів, на нашу думку, підтвердили правильність поглядів субстантивістів. Безумовно, деякі ринкові принципи були присутні у доіндустріальних господарських суспільствах, але виробництво, розподіл та перерозподіл продуктів праці відбувався на основі принципів біологічного виживання та продовження свого роду, а не окремого індивіда, тому функціонування ринкових засад в сучасному розумінні в економіці на той час було неможливим. “Економічна омана... полягає в тенденції ототожнення економічної діяльності людини з її ринковою формою” [4, 500], – вважає К.Поланьї. Він стверджує, що процеси виробництва, обміну та розподілу в доіндустріальних суспільствах не спираються на принципи сучасної економічної науки, коли здійснюється вибір між різними стратегіями використання ресурсів, адже вони, насамперед, визначаються господарськими традиціями того чи іншого

суспільства. До того ж визначним фактором є обмеженість ресурсів, тому що практично всі традиційні суспільства базуються на екстенсивному способі освоєння середовища [5].

Припущення, згідно з якими спочатку розвиток ринкового господарства Європи відбувався на основі товарообміну між сусідніми містом і селом, найближчими регіонами, що базуються на виробництві різних видів товару, були спростовані в дослідження К.Поланьї, Ф.Броделя та ін. Вони доводять, що спочатку формувалися ринки між далеко розташованими територіями, які обслуговували потреби феодалної знаті в престижних цінностях, фактично, такі запити стають головним стимулом зростання міст, причому, була поширена бартерна форма торгівлі. Все це свідчило про те, що масові ринкові відносини розвивалися в межах та під контролем вже сформованого інституту купецької торгівлі, а не були загально визнаною нормою.

Отже, в соціальній філософії формуються два важливі положення щодо історичної ролі соціальних інститутів в економічному житті суспільства. Якщо формалістичний підхід визначає ринковий обмін природною формою в межах особистих відносин, що формує всі інститути суспільства, то субстантивісти пропонують інше: влада, соціальний захист та ін. в стабільному традиційному суспільстві не можуть будуватися на ринкових принципах, навпаки, саме вони становлять базову конструкцію, на якій ґрунтується нормальне функціонування ринку. Отже, питання єдності та багатоваріантності соціально-економічного буття людства має дуже глибокі корені та дві протилежні тенденції щодо формування його засад: 1) розвиток людських спільнот базується на схожих загальних принципах, і відмінності в їх розвитку зводяться до рівня розвитку аналогічних соціальних інститутів; 2) кожне суспільство розвивається в неповторних умовах і формує унікальний тандем соціальних інститутів, більшість з яких не відповідає ринковим формам і спроба замінити їх на інститути, начебто більш прогресивні, загрожує спільноті занепадом її соціально-економічного життя. Важливість визначеності вітчизняних фахівців щодо заданих наукових підходів є безперечною умовою самоутвердження України в сучасних міжнародних соціально-економічних відносинах: “На жаль, питання щодо новітньої теорії і методології, а тим більше ідеології реформаторського розвитку для сучасної вітчизняної науки залишається відкритим. Очевидно, останнє можна розглядати і як одну з причин глибокого кризового стану, що охопив український соціум в останнє десятиліття. Відсутність теорії – це не просто факт, з яким можна рахуватись чи не рахуватись, це реальна загроза і, водночас, індикатор можливих суспільних суперечностей, колізій, зіткнень” [6, 257].

Головним положенням сучасного європейського соціально-економічного проекту є теза про можливість рівноважного ринку, який керується винятково класичними законами функціонування ринку, тим самим створює основу розвитку світової цивілізації. Відповідно формулюються засади економічної ідеології, які підводять суспільства до думки про те, що ринкові цінності є значущими не тільки для європейської або північноамериканської цивілізації, а й для будь-якої спільноти для її ж суспільного блага. Так звані ринкові цінності пропонують людям, в тій чи іншій формі, позбутися традиційно-специфічного ставлення до обміну та розподілу матеріальних речей, послуг, господарських можливостей в межах своєї економічної культури та поведінки і перейти до стандартно-визначених економічних відносин, які залежать від цінності, що оцінюється в грошах. До речі, такий підхід вважається інстинктивним бажанням людини, воно є рушійною силою, незалежно від епохи та культури народів і повинно бути поза тиском традиційних культур – це і є головним завданням економічної ідеології світового господарства. Але практика сучасного розвитку різних країн світу показує зовсім інші результати в сфері економічної діяльності і виникає закономірне питання, яке вже озвучував К.Поланьї: чому забезпечення ринкового характеру функціонування всіх соціальних інститутів покладається на такий неринковий інститут, як держава? В усіх давніх традиційних культурах формується широка опозиція європейському та американському глобальним економічним проектам, так званий ліберально-ринковий підхід до економічного розвитку суспільства критикувався, починаючи з “Капіталу” К.Маркса.

За Марксом, замкнутий ринок, у якому робоча сила виступає як товар, не може мати саморегулюючого характеру. На одному полюсі таких ринкових відносин концентрується значна частина населення, яка має дуже низьку купівельну здатність, а з іншого, – накопичується велика кількість нереалізованого товару – така ситуація є основою кризових коливань і необхідним стає використання неринкових механізмів регулювання. Такими методами стають, по-перше, залучення дешевої робочої сили за межами ринку, по-друге, екстенсивне розширення ринку

реалізації товарів та послуг на інших територіях, по-третє, перерозподіл доходів на користь збіднілих верств населення. Сучасна економічна історія підтвердила правильність таких висновків. Екстенсивний фактор розвитку в ринковій моделі призводить до світових війн за природні ресурси та ринки збуту, тим самим тільки посилюється нерівномірність світового розвитку суспільства та провокується новий виток міжнародних конфліктів.

Дослідники особливостей формування сучасних ринків в системі різних економіко-господарських культур світу, дійшли висновку, що капіталістичне господарство є багатуокладним, в його структурі неформальна економіка сьогодні розглядається не як історичний пережиток, а як необхідний елемент розвитку глобальної економічної культури. Відповідно, методологічним завданням соціальної філософії стає створення альтернативних проектів та розв'язання суперечності між ефективними засобами стимулювання виробництва і принципами розподілу у ринковому механізмі та у позаринкових соціальних інституціях, які включають такі ключові моменти, як моральні, правові, екологічні та інші цінності.

Економіко-антропологічний науковий дискурс створює можливість дослідження еволюції економічних відносин та специфіки соціальної структури, починаючи з доіндустріального періоду господарювання тієї чи іншої спільноти, використовуючи при цьому функціональний аналіз культур, польові дослідження та інші методи антропологічної науки, а також становлення єдиного процесу антропогеоценосу, тобто ситуації, коли різні цивілізації не тільки взаємозалежні на економічному, політичному і культурному рівнях, а й становлять єдину екологічну систему.

Дослідження економічної антропології свідчать, що економіка, мова, культура, зміни поколінь неможливі без відповідної території поселення. Відштовхуючись від свого центру світу і створюючи свою оригінальну часово-просторову структуру світу, люди раціонально упорядковують все матеріально існуюче у світі, тому Вітчизна, а не економіка як така є конкретною основою життя спільноти. Завдяки творчості людей соціокультурна значущість Вітчизни зростає, а її збереження стає нормою поведінки кожного члена спільноти, тому світорозуміння людини в системі норм соціальної пам'яті або генетичного коду визначається історією свого краю, котру утворюють як реальні, так і релігійні та міфологічні події, праця пращурів, власна участь в економічному бутті суспільства.

Практична діяльність по перетворенню наявного порядку положення речей у світі як феноменів духовної та наукової культури завжди спрямована у майбутнє, передбачаючи вибір нових життєвих горизонтів. Конструювання свободи є визначальною духовною позицією людини у світі, яка трансформується у сферу пізнання. Задані світоглядні чинники зумовили увиразнення поняття свободи вибору в структурі антропологічного розвитку економіко-господарської культури народів світу і потребують подальших досліджень у системі знань соціальної філософії та безпосереднього практично-цільового використання їх результатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє. – К., 2003.
2. Колізії антропологічного розмислу. – К., 2002.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3-х тт. – Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995.
4. Антологія дослідження культури. – СПб., 1997. – Т. 1.
5. Поланьї К. Велика трансформація: політичні і економічні істини нашого часу. – СПб., 2002.
6. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К., 2005.